

Marjeta
ŠAŠEL KOS | SVET BOGOV VZHODNIH ALP
IN JADRANA V STIKU
Z RIMSKO CIVILIZACIJO II¹

Sveti kraji in avtohtona božanstva na jugovzhodnoalpskem
prostoru – nekaj vidikov

Geografsko ozadje

V pozni bronasti dobi je jugovzhodnoalpski prostor zaradi večje poselitve in prihoda ljudstev, nosilcev različnih kultur, že postal neke vrste kulturna krajina.² To se je kazalo, tako kot drugod v Evropi, tudi v tem, da so na nekaterih mestih nastajali sveti kraji, kjer naj bi bil vpliv božanstev in božanskih moči intenzivnejši kot drugod.³ Jugovzhodnoalpski prostor je bil od nekdaj zelo heterogen, in to ne le geografsko, temveč tudi administrativno in kulturno. Obsegal je kraško zaledje Akvileje in Tergesta in se raztezal do gričevnate pokrajine ob Dravi in Panonske nižine, ki se je začejala vzhodno od Ptuja. Na severu je vključeval Koroško, na jugu Dolenjsko in Belo krajino. Administrativno je ta prostor pripadal deloma 10. italjski regiji (poznejši *Venetia et Histria*), v katero je bila vključena tudi Emona in njen upravni teritorij, deloma je tod segala provinca Norik (Celeja, Virunum, Teurnia), deloma Panonija (Poetovio, Neviodunum). V poznolatskem obdobju je bil večji del tega prostora pod vplivom Noriškega kraljestva.⁴

¹ (Besedilo je prirejeno iz avtoričine knjige *Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Situla 38, Ljubljana 1999)

² Glej prispevke v: P. Schauer (izd.), *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas*, Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 2, 1996, Regensburg, Bonn.

³ B. Teržan (izd.), *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem / Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia I, II*, Katalogi in monografije 29, 30, 1995, 1996 Ljubljana; P. Turk, *Das Depot eines Bronzegießers aus Slowenien - Opfer oder Materiallager?*, v: A., B. Hänsel, (izd.) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Bestandskataloge 4, Berlin, 1997 49-52.

⁴ M. Šašel Kos, *The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia*, v: *Akten des IV. intern. Kolloquiums über Probleme des provincialrömischen Kunstschaffens / Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti. Celje 8.-12. Mai / maj 1995*, izd. B. Djurić, I. Lazar (Situla 36), Ljubljana 1997, 21-42.

Lacus Timavi

Ljudje lahko verujejo v eno božanstvo tudi več tisoč let in nekatere kraje, ki jih je ljudstvo imelo za posvečene, so častile številne generacije, izvor njihovega čaščenja pa se je izgubljal v mitični preteklosti. Najstarejše preročišče Zeusa Naiosa v epirski Dodoni, na skrajnem severnem koncu grškega sveta, so upravljali preroki »z umazanimi nogami, ki so spali na tleh«, kar po vsej verjetnosti kaže na pradaavno čaščenje matere zemlje. Prerokovali so iz božanskega šuštenja listov svetega hrasta in preleta golobc, ki so prebivale na drevesu; dodonsko preročišče so Grki imeli za napol barbarsko. Na drugem koncu Jadrana je ob izviru Timava (Lacus Timavi) obstajalo verjetno nič manj staro svetišče, kjer so morda na začetku častili neko žensko božanstvo, kajti Polibij je zapisal (notica je ohranjena pri Strabonu, 5,1,8 C 214), da je lokalno prebivalstvo tok Timava od tam, kjer ponovno pride na dan, do izliva imenovalo »mati in izvor morja«. Svetišče ob Timavu, kjer je bil čaščen tudi sam bog Timavus,⁵ je bilo sicer znano predvsem po čaščenju Diomeda, kar kaže zanimanje grških raziskovalcev in trgovcev za severnojadranski prostor, dokazuje pa tudi, da so poznali obalo in njeno neposredno zaledje.⁶ Blizu tega svetega kraja pa so častili tudi ženska božanstva, kajti Strabon je v zvezi z Diomedovim svetiščem dodal, da so tam častili tudi argivsko Hero in Artemido iz Etolije (5,1,9 C 215). Očitno gre za venetski boginji, ki sta bili podobni tema grškima boginjama in sta imeli svoja kulturna kraja in sveta gaja nekje na severnojadranskem prostoru.

Tudi pri Keltih je bila zelo v časteh boginja lova in narave, podobna Artemidi/Diani. Tako je Arijan, ki je sam obiskal Norik v spremstvu cesarja Hadrijana in katerega poročilo se morda nanaša prav na noriške Kelte, natančno opisal, kako so »nekateri Kelti« vsako leto žrtvovali na čast Artemide in ob tej priliki priredili veliko slavlje, na katerem so z venci okrasili tudi svoje pse.⁷ Z denarjem, ki so ga hranili za to praznovanje vse leto, so kupili žrtveno žival, ovco, kozo ali kravo. Denar so prihranili tako, da je vsak plačeval v skupno boginjino blagajno denar za vsako žival, ki jo je ulovil, najmanj za zajca, največ za jelena.⁸ Boginja narave in divjadi, po-

⁵ G. Cuscito, Il »Lacus Timavi« dall'antichità al Medioevo, v: *Il Timavo. Immagini, storia, ecologia di un fiume carsico*, Trieste, 1989, 61-127 (izšla je tudi slovenska izdaja); F. Fontana, *I culti di Aquileia repubblicana. Aspetti della politica religiosa in Gallia Cisalpina tra il III e il II sec. a. C.* (Studi e Ricerche sulla Gallia Cisalpina 9), Roma 1997, 30-34.

⁶ A. Grilli, L'arco adriatico fra preistoria e leggenda, v: *Preistoria e protostoria dell'alto Adriatico* (Antichità Altoadr. 37), Udine 1991, 15-44.

⁷ H. Grassl, Arrian im Donaauraum, *Chiron* 12, 1982, 245-252.

⁸ H. Graßl, Arrians Zeugnis zur Geldwirtschaft im antiken Ostalpenraum, v: *Studia numismatica Labacensia A. Jeločnik oblata*, izd. P. Kos, Ž. Demo (Situla 26), 1988, 11-14.

dobna Artemidi, je morala imeti pomembno vlogo tudi v predkeltskem Noriku, kar kaže kultni voziček iz Strettwega, iz časa ok. 600 pr. Kr.⁹

Domnevamo lahko, da se domača božanstva včasih skrivajo ne le pod Dianinim imenom, temveč tudi pod imenom Minerve (*Reitia*), Marsa (*Lactobius*, *Marmogius*), Apolona (*Belinus*, *Grannus*) in Herakla (ki je bil, npr., čaščen skupaj z Epono), katerih kultu so v jugovzhodnem alpskem prostoru dobro dokumentirani. Zato ne preseneča, da je bilo v pomembni romanizirani naselbini v Kobaridu v dolini Soče (Isonzo) najdeno večje število bronastih kulturnih kipcev iz 1. stoletja pr. Kr. in prvih dveh stoletij po Kr., ki predstavljajo prav te bogove. Nedvomno izvirajo iz nekega doslej še neodkritega svetišča.¹⁰ Poleg teh bogov je zastopana še Venera, ki so jo tudi pogosto enačili z domačo boginjo, kar kažeta primera Irije Venere v Istri in Venere Anzotike v Liburniji.

Svete jame

Posebej nenavadni naravni pojavi so zaradi svoje skrivnostnosti od nekdanj zbudali strah in spoštovanje. V njihovi bližini sta prazgodovinski in rimski človek pogosto občutila nadnaravne moči in z njimi povezovala delovanje božanstva. Med takimi naravnimi pojavi so bile tudi razne jame, posebej kraške, in eden najznamenitejših kulturnih krajev vzhodno od Timavskega jezera je bila nedvomno ok. 50 m globoka jama v obliki jaška z imenom Mušja jama pri Škocjanu, v neposredni bližini Škocjanskih jam. V slednjih reka Timav, ki se pri svojem izviru ob vznožju gore Dletvo (del Snežnika) imenuje Reka, izgine v zemljo. Mušjo jamo, »od narave dano povezavo s spodnjim svetom«, so obiskovali od pozne bronaste dobe dalje ter spet v poznorepublikanskem in zgodnjem avgustejskem obdobju do 2. stol. po Kr. Anonimnemu božanstvu (morda venetski Reitiji, toda njeno ime ni nikjer izpričano) so darovali bronasto- in železnodobno orožje in posodje, ki so ga poprej obredno zažgali. Izvor teh votivnih predmetov je različen, nekateri kažejo mediteranske vplive, drugi kontinentalne, kar daje slutiti, da je bilo sveto območje Škocjana poznano daleč naokoli še dolgo v rimsko obdobje.¹¹ Zato tudi ne preseneča, da je bila ravno v Škocjanu najdena

⁹ M. Egg, *Das Hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark* (Röm.-germ. Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Monogr. 37), Mainz 1996.

¹⁰ N. Osmuk, Die Bronzeplastik aus Kobarid. Kulturgeschichtliche Bedeutung kobarider Gruppe kleiner Bronzeplastik und ein Datierungsversuch, *Archaeologia Jugoslavica* 24, 1987, 57–79; ead., Le sanctuaire protohistorique de Kobarid (Slovénie), *Instrumentum* 7, 1998, 13.

¹¹ S. Gabrovec, Jugoistočna alpska regija, v: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5 (Sarajevo 1983), 80–87; L. Pauli, Einheimische Götter und Opferbräuche im Alpenraum,

baza za Avgustov kip datirana v leto 14 po Kr. (*Inscr. It.* X 4, 337), z avgurško palico (*lituus*), upodobljeno na stranski ploskvi (Oktavijan je postal avgur 41 pr. Kr.). Posvetilo je nenavadno, ker na njem ni omenjen posvetitelj, ni pa nenavadno, da je kip cesarja Avgusta stal na svetem območju, ki je imelo poleg tega simboličen značaj tudi v geografskem smislu, saj je ležalo na skrajnem severovzhodnem koncu tedanje Italije, kjer sredozemski vplivi postopno prenehajo in človek vstopi v svet kontinentalne klime, odprt proti Panonski nižini in Balkanu.

Avtohtona božanstva so častili gotovo tudi po drugih jamah jugovzhodnoalpskega prostora, pozneje, ko se je vse bolj uveljavljalo krščanstvo, pa so se v jame zatekali tudi častilci raznih drugih poganskih božanstev, tedaj predvsem orientálnih. Na Gorenjskem, torej na upravnem območju Emone, so nedavno odkrili dve jamski svetišči, eno v jamskem zatočišču Spodmol Pod Gričo pri Godiču v bližini Kamnika, drugo pa v jami pod hribom Žičica nad Mostami pod Stolom. Proti Spodmolu Pod Gričo pri Godiču vodi močvirna globel, po kateri teče potok Ribnik, ki v njem izvira. Izkopavanja v letih 1992 in 1993 so odkrila 8 m dolg zidan hodnik, ki je vodil v jamo. V njej so našli zelo veliko kosti, predvsem mladih živali, fino lončenino in oljenke, ostanke srebrnih votivnih ploščic ter novce od 1. do 5. stol. po Kr. Situacija v drugi jami je zelo podobna, v njej so dodatno odkrili še ostanke stenskega ometa in našli 32 novcev, od katerih jih večina sodi v 3. in 4. stol., najmlajši pa je iz začetka 5. stol.¹² Izkopavanja in analize izkopanin se še nadaljujejo, zato ni mogoče reči še nič dokončnega o teh dveh svetih krajih. Podobno jamsko svetišče je bilo odkrito v Švici pri kraju Zillis (kanton Grisons), ki so ga razrušili prvi kristjani,¹³ nekaj dobrih vzporednic za votivne ploščice pa ponuja gradivo iz svetišča Jupitra Dolihena v kraju Mauer an der Url.¹⁴ Skoraj ni dvoma, da so v pozni antiki v obeh jamah častili neko vzhodno božanstvo.

Božanstva, ki so poosebljala reke

Bogato arheološko gradivo dokazuje pomembnost rečnega prometa in tudi z njim povezanega kulta rek, na jugovzhodnem alpskem prostoru posebej ob reki Ljubljanici, desnem pritoku Save. Ljubljanica je tipična kraška

v: ANRW II 18, 1 (1986), 831–833; M. Freligh, *The Prehistoric Cave Sanctuary Mušja jama in Slovenia: an Entrance to the Reign of Hades?*, Ljubljana 1997.

¹² T. Knific, Izkopavanja: 2. Godič, *Varstvo spomenikov* 36, 1994–1995 (1997), 234–235; id., 5. Moste, *ibid.*, 236–238.

¹³ J. Rageth, Ein spätrömischer Kultplatz in einer Höhle bei Zillis GR, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 51, 1994, 141–172.

¹⁴ R. Noll, *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum) (Der römische Limes in Österreich 30, Text- und Bildteil)*, Wien 1980.

reka z razmeroma kratkim tokom (ok. 40 km), ki skozi Ljubljansko kotlino počasi teče čez Ljubljansko barje. Njen tok oblikujejo manjše ponikalnice iz Notranjske, kjer je območje bifurkacije jadransko-črnomorskega razvodja. Izvira pri Navportu (Vrhniki), ta toponim pa je povezan z legendo o vračanju Argonavtov, ki naj bi bili do tod prišli z ladjo po reki, od tod naprej pa naj bi bili ladjo nosili do morja na ramenih. Reka je bila življenjsko pomembna za prebivalce Navporta in Emone, tako ne preseneča, da je imela v prazgodovinskem in rimskem obdobju dve imeni, *Nauportus* in *Emona*. Njen tok je ploven praktično od izvira, plovbo po njej ovirajo le brzice pri Fužinah na obrobju Ljubljane. Prav na tem nevarnem odseku je bil najden oltar, posvečen Laburu, zdaj žal izgubljen (*CIL* III 3840). Laburus je sicer neznano božanstvo, a gotovo so se mu priporočali čolnarji in drugi popotniki, trgovci, lastniki tovornih plovil, da bi jih varoval na poti čez brzice.

Ljubljansko barje je bilo naseljeno od eneolitika dalje, bronastodobno naselje pa je izpričano na Ljubljanskem gradu; sicer so bile iz zgodnjih obdobij v Ljubljanski kotlini odkrite le sporadične najdbe. Ljubljanica je kot ravninska reka često menjala strugo ter presekala nekdanja bivališča na koleh, tako da ni lahko ločiti med naselbinskimi najdbami in votivnimi predmeti. Vendar pa bronastodobni meči, sekire, kopja in srpji, ki so bili najdeni na več mestih ob reki, kažejo, da je bilo vsaj nekaj krajev ob reki svetih, takšnih, ki so bili še posebej ugodni za prečkanje reke in pristajanje, ter takšnih, ki so bili nevarni zaradi vrtncev in brzic.¹⁵ Votivne najdbe izvirajo tudi iz železne dobe in iz časa rimskega imperija vse do zgodnjega srednjega veka. Čeprav večina arheološkega gradiva kaže na živahen promet po reki, ki ga opisuje Strabon (4,6,10 C 207; 7,5,2 C 314), je nekaj najdb nedvomno votivnih in te pričajo o strahovih, upih in željah tistih, ki so jih vrgli v reko in se priporočili rečnemu božanstvu.

Savus in Adsalluta

Popotniki, ki so s čolni potovali iz Emone v Neviodunum in dlje po Savi do Siscije, so morali prečkati tudi manjši del celejskega teritorija, kjer je meja med provincama Norikom in Panonijo segala na desni breg Save. Ravno na tem predelu je bil tok Save nevaren zaradi brzic, ki so se začenjale pri zaselku Sava pri Podkraju in se končale pri Radečah nedaleč od izliva Savinje v Savo pri Zidanem Mostu. V zaselku Sava, kjer je bilo že prej najdenih šest oltarjev, posvečenih Savusu in Adsaluti oz. le Adsaluti, so nedavno, v začetku devetdesetih let, izkopali svetišče in leta 1994 našli še

¹⁵ P. Bitenc, T. Knific, Ljubljanica: tok reke, naplavina zgodovine (The Ljubljanica River: Stream of the River, Alluvium of the History), v: 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik. Ljubljana, 29. september – 1. oktober 1994, Ljubljana 1994, 8–11.

en oltar, posvečen Veliki materi bogov (*Magna mater*). Posvetilo Veliki materi kaže, da je kult te boginje, katere narava je bila polivalentna in bolj vsestranska kot Adsalutina, po vsej verjetnosti izpodrinil kult Savusa in Adsalute. Še trije oltarji, posvečeni tema bogovoma oz. le Adsaluti, so bili najdeni v sekundarni legi nekaj km ob reki navzdol in morda izvirajo iz svetišča v zaselku Sava, morda pa so nekoč stali v neki domnevni kapeli nekje na območju, kjer se brzice končujejo. Med temi je posebej pomembno posvetilo (*AJJ* 26), ki ga je Adsaluti postavil Lucij Servilij Evtih (*L. Servilius Eutyches*) s svojimi krmarji (*cum suis gubernatoribus*). Beseda *gubernator* se redko pojavi na napisih in morda dokazuje dobro organiziran promet širšega obsega. Ni izključeno, da je bil Evtih osvobojenec (na njegovo nesvobodno poreklo bi utegnili kazati pomanjkanje filiacije in njegov grški kognomen) bogate akvilejske družine Servilijev. Ena veja te družine je izpričana v Navportu, kjer je Lucij Servilij Sabin (*L. Servilius Sabinus*) dal zgraditi na lastne stroške svetišče Neptunu v Bistri pri Navportu (*CIL* III 3778). Nedvomno je bil akvilejski trgovec, ki je prevažal robo po Ljubljani in Savi in ne bi bilo nemogoče, da bi bil Evtih njegov osvobojenec, saj oba napisa izvirata iz 1. stol. po Kr. Beseda *gubernatores*, ki je v množini, kaže, da je bil Evtih lastnik oz. nadzornik večjega števila trgovskih ladij.

Adsaluta je bila lokalno keltsko božanstvo, lahko jo opredelimo kot tavriskijsko boginjo, ki je bila nedvomno povezana z vodo. To dokazujejo posvetila, postavljena njej in Savusu, njenemu božanskemu drugu, ter oltar Lucija Servilija Evtiha in njegovih krmarjev. Bila je zavetnica trgovcev in drugih potnikov, ki so s čolni potovali po reki čez nevarne brzice med Hrastnikom in Zidanim Mostom. Morda je bila tudi nimfa izvira v bližini svojega svetišča in zavetnica svetega gaja, čez katerega je vodila deloma v skalo vsekana vlečna pot, po kateri so z volovskimi vpregami in vrvmi vlekli čolne proti toku reke, pa morda tudi s tokom prek brzic.¹⁶

Sledovi religioznih obredov iz prazgodovine

Sledovi obredov, povezanih s keltskimi kulti, ki bi bili ohranjeni kako drugače kot na rimskih napisih, so zelo redki in še teh ni mogoče povsem zanesljivo razložiti. V kraju *Favianis* ob Donavi (zdaj Mautern a. d. Donau), na skrajnem robu Norika in že zunaj jugovzhodnoalpskega prostora, je leta 1936 prišlo do zanimivega odkritja: med rimskodobno lončeno iz 1.-3. stol. po Kr. so našli tri glinene maske.¹⁷ Najbolje ohranjena ned-

¹⁶ M. Šašel Kos, Savus and Adsalluta (Savus in Adsaluta), *Arheološki vestnik* 45, 1994, 99–122.

¹⁷ H. Kenner, Die Masken von Mautern a. d. Donau, *Jh. Österr. Arch. Inst.* 38, 1950, 161–180.

vomno predstavlja tele, druga neke vrste hudičevo spako, tretje pa ni mogoče natančno identificirati, vendar je tudi živalska maska. Podrobnosti izvedbe teh mask kažejo, da so bile napravljene tako, da so jih s pomočjo vreče iz blaga ali kože zlahka poveznili na glavo. Ljudje, preoblečeni v te maske, so se gotovo udeleževali poganskih, karnevalom podobnih ceremonij, ki so bile tipične za keltski svet in ki jih je cerkev preganjala še daleč v pozno antiko ter izrecno prepovedovala »oblačenje v jelenčad in teleta« (*vetulas et cervulos facere; in cervulos et vetulas ambulare*).

Maskiranje je bilo posebej priljubljeno ok. novega leta in ob menjavi letnih časov, posebej ok. pomladnega enakonočja. Nekoč obredno maskiranje se je ohranilo do danes v nekaterih navadah v pustnem času. Celo novoletno maskiranje se je ohranilo, toda le v Bohinju v Julijskih Alpah; to je ostanek manističnih mask. »Na 26. ali 31. december gredo v ovčje kože preoblečeni fantje po dolini od hiše do hiše in, kot veruje ljudstvo, prinašajo blagoslov za naslednje leto, za kar jim ljudje v zameno dajejo darila.« Obredne maske zimskega časa, posebej Pehta (Percht), so se ohranile le v Podkorenu pod Karavankami ter na Koroškem. V jugovzhodnem delu nekdanje province Norika se je do zdaj ohranila zoomorfna maska v podobi košute, ki jo morda lahko štejemo za neposredno naslednico omenjene romanizirane avtohtone maske *cervula*.¹⁸

Nedvomno srednjeveškega izvora pa je še vedno živ običaj, ki so ga svoj čas in še nedavno povezovali s starimi keltskimi obredi, namreč t. i. »leteče procesije« oz. nemško »Vierbergelauf«. Romanje na štiri gore traja le en dan; prvič je omenjeno v pisanih virih ok. 1500. Romarji se morajo vsako leto na drugi petek po veliki noči povzpeti na štiri ok. 1000 m visoke koroške gore v srcu nekdanjega Noriškega kraljestva, kar je zelo naporen pohod, ki traja 17 ur, od polnoči do naslednjega večera.¹⁹ Ena od teh gora, Štalenski vrh (Magdalensberg), je bila nedvomno sveta gora iz časov Noriškega kraljestva, za Šenturško goro (Ulrichsberg) to ni popolnoma gotovo, pač pa je bila na njej zgrajena zgodnjekrščanska cerkev, medtem ko na gorah Veitsberg in Lorenziberg ni bilo odkritih niti sledov keltskih kultov niti zgodnjekrščanskih cerkva.

Mnenje, da bi romanje na štiri gore imelo korenine v času keltske nadvlade v tem prostoru, je staro, posebej pa se je uveljavilo po izidu razprave R. Eggerja, ki je postavil hipotezo, da so svete gore obiskovali predstavniki štirih keltskih plemen, ki so živela na tem prostoru in so s tem dejanjem izkazovala pripadnost isti politični skupnosti.²⁰ Vendar je H. Gerndt, ki je analiziral vse posamezne elemente tega običaja, prepričljivo

¹⁸ N. Kuret, *Maske slovenskih pokrajin*, Ljubljana 1984, 522–524; 115–123.

¹⁹ J. Šašel, Leteče procesije ob Gosposvetskem polju, *Slovenski etnograf* 5, 1952, 143–159.

²⁰ R. Egger, Der Ulrichsberg. Ein heiliger Berg Kärntens, *Carinthia* I 140, 1950, 29–78.

dokazal, da je treba njegov izvor iskati v poznem srednjem veku oz. je vsaj mogoče z gotovostjo trditi, da ni nikakršne evidence, ki bi dokazovala obstoj običaja v zgodnejšem obdobju.²¹ Procesije romarjev, njihove molitve, prenašanje bakel med nočnim pohodom, obiskovanje cerkva in prisostvovanje mašam vsebujejo elemente tipičnega krščanskega romanja in celo elemente *passio*, saj je dolgi pohod telesno zahteven in naj bi deloma ponazarjal Jezusovo trpljenje. Vse to pa niso značilnosti, ki jih poznamo v zvezi s keltskimi obredi. Stara lokalna ljudska verovanja in običaji, ki temeljijo na splošnoindoevropskem izročilu in simboliki, ne pomenijo vedno kontinuitete iz prazgodovine.

Ekvorna /Ekorna

Najstarejši epigrafsko dokazani kult vzhodno od Timava je kult Ekvorne, ki so jo častili zgolj v Emonski kotlini, v Navportu in Emoni. Zunaj tega območja je njen kult izpričan le še v Savariji, kjer je bila odkrita marmorna plošča s posvetilom boginji, ki so ji jo postavili v Savariji naseljeni Emonci. To posvetilo njen lokalni emonski značaj še dodatno potrjuje. Najstarejši napis z njenim imenom je gradbeni napis iz Cezarjevega oz. zgodnjeavguštejskega časa, najden v Navportu. Dala sta ga postaviti oba vaška načelnika, ki sta poskrbela, da so v Navportu postavili boginji svetišče in verjetno še portik, saj se omemba portika na drugem napisu po vsej verjetnosti nanaša na Ekvornino svetišče.

Ekvorna je bila nedvomno boginja mnogo bolj vsestranskega značaja kot le zavetnica prometa in trgovanja po Ljubljani med Navportom in Emono. Poleg Jupitra je bila najbolj čaščeno božanstvo v Emonski kotlini, lokalna boginja jezera (?) oz. močvirja (?), ki je dokumentirana na šestih posvetilih. Na že omenjenih dveh jo je počastila vsa skupnost: cela vas v Navportu in vsi v Savariji naseljeni Emonci. Trije majhni njej posvečeni kamniti spomeniki so bili najdeni zavrženi v grajskem vodnjaku na Ljubljanskem gradu, kjer je na dominantni legi nad Ljubljanskim barjem zelo verjetno stala njena kapelica ali manjše svetišče. Posvetitelji so skoraj gotovo pripadali lokalnim družinam, saj so Aemilii in Clodii/Claudii v Emoni dobro dokumentirani. Ekvorno je počastil tudi Publij Kasij Sekund (*P. Cassius Secundus*), prefekt Britanske ale (*ala Britannica milliaria*), ki je bil skoraj gotovo po rodu Emonec in je pozneje morda celo postal senator (*consul suffectus* s tem imenom je dokumentiran za leto 138 po Kr.).

Ekvorno je mogoče lepo uvrstiti v širši krog domačih severnojadranskih boginj, od venetske Reitije do histrijske Irije, Ike in Sentone ter libur-

²¹ H. Gerndt, *Vierbergelauf. Gegenwart und Geschichte eines Kärntner Brauchs*, Klagenfurt 1973.

nijske Anzotike, zanimivo pa je, da med Ekvorninimi dedikanti doslej ni najti ženske. Vsekakor je imela v življenju Emoncev zelo pomembno vlogo.²²

Belinus /Belenus

Kot je bila Ekvorna pomembna za Emonsko kotlino, je bil, *mutatis mutandis*, Belen pomemben za Norike, Iulium Carnicum in Akvilejo. Čeprav je njegov kult sporadično izpričan tudi drugod v keltskem svetu, v Keltiberiji in Galiji, je postal specifično noriški bog, njegov kult pa se je razcvetel predvsem v Akvileji.²³

Je edino noriško božanstvo, ki se omenja v literarnih virih, namreč na dveh mestih pri Tertulijanu, kjer pravi, da je Belenus bog Norikov (*Apol.* 24.7: *Unicuique etiam provinciae et civitati suus deus est, ut Syriae Atargatis, ut Arabiae Dusares, ut Noricis Belenus, ut Africae Caelestis, ut Mauretaniae Reguli sui; cf. ad nat. II 8*). Pri pazljivem branju tega odlomka vidimo, da Tertulijan ne govori o provinci Noriku, temveč o Norikih kot enem od noriških plemen, torej o noriški *civitas*, kar je v skladu z epigrafsko evidenco, saj so bili posvetilni napisi Belenu doslej najdeni le na območju virunskega agra, središča Noriškega kraljestva in istočasno območja, kjer je bilo naseljeno pleme Norikov.²⁴

Dva oltarja iz 2. ali 3. stol. po Kr. sta bila najdena v sekundarni legi nedaleč od Viruna. Na enem od njiju, odkrit je bil na gradu Zigulln pri Celovcu, sta na eni strani upodobljena posoda za žrtvovanje (*patera*) z jabolki in s snopom klasja ter vrč (*urceus*) na podstavku na desni strani (*CIL* III 4774). Na osnovi teh reliefov bi mogli sklepati, da je bil Belenus tudi božanstvo plodnosti, kar bi bilo v skladu s hipotezo, da je bil plemenski bog Norikov. Dve posvetili Belinu sta bili najdeni v Beljaku (antični Santicum na območju Viruna), oltar, ki ga je dal postaviti virunski *decurio*, katerega ime je le fragmentarno ohranjeno (*ILLPRON*686), ter odlomek gradbenega napisa, ki se po vsej verjetnosti nanaša na Belinovo svetišče (*ILLPRON*685).

Dva Belestidi posvečena oltarja, ki sta bila odkrita na prelazu Ljubelj, prav tako pripadata virunskemu območju, sicer pa posvetila Belenu v provinci Norik niso poznana. To bi težko imeli za naključje. Epigrafske najd-

²² M. Šašel Kos, Boginja Ekorna v Emoni, *Zgodovinski časopis* 46, 1992, 5–12.

²³ F. Maraspin, Il culto di Beleno-Apollo ad Aquileia, *Atti Ce.S.D.I.R.* 1, 1967–1968, 145–161; P. Wojciechowski, *Beleno Augusto sacrum. Celtyckie i weneckie bóstwa w rzymskiej Akwilei*, Toruń 2000; glej tudi id., *Belenus – die Schutzgottheit von Aquileia*, *Eos* 84, 1996, 93–98.

²⁴ P. G. Scherrer, *Der Kult der namentlich bezeugten Gottheiten im römerzeitlichen Noricum*, Diss. Wien 1984 (neobj.), 175–187.

be vsekakor kažejo, da ga v resnici lahko enačimo z glavnim bogom Norikov. Že C. B. Pascal je domneval, da se je njegov kult razširil iz Norika v Akvilejo in ne nasprotno.²⁵ Mnogo manj je namreč verjetno, da bi Belenov kult našel pot v Akvilejo iz keltske severne Italije, od katere je mesto ločeval venetski poselitveni prostor. Iz Akvileje naj bi bili po tej teoriji kult prinesli v Norik tamkaj naseljeni predstavniki akvilejskih trgovskih družin. V Noriku naj bi se bil nato sekundarno tako ukoreninil, da bi Belen postal noriško božanstvo. Kljub diskrepanci med podatkom pri Tertulijanu in velikim številom Belenovih posvetil v Akvileji ter kljub časovni razliki – v Akvileji so posvetila Belenu zgodnejša – lahko vendarle zaupamo podatku pri Tertulijanu, da je bil Belen že prvotno noriški bog. Kronološko gledano, je čaščenje Belena izpričano v Akvileji že v poznorepublikanskem obdobju, dasi njegov kult ni med najstarejšimi v mestu. Še bolj zgodaj je Belen dokumentiran v Juliju Karniku, kjer sta vaška načelnika v Cezarjevem času dala obnoviti njegovo svetišče (*CIL* V 1829). Belenovo svetišče v tej naselbini (ki je morda nekoč pripadala Noriškemu kraljestvu) izpričuje zelo ozke vezi med Noriškim kraljestvom in tem mestecem, od koder se je kult po vsej verjetnosti razširil v Akvilejo. Epigrafsko gradivo iz Norika je seveda pozno, kar pa ni nič čudnega, saj se je v provincah navada postavljati napise uveljavila šele pozneje.

S stališča takšne interpretacije Belena se zdi zelo verjetna Scherrerjeva hipoteza, da znani mladenič s Štalenskega vrha z napisom posvetiteljev na stegnu (*CIL* III 4815), najlepši antični kip, ki je bil doslej najden v Avstriji, predstavlja boga Belena.²⁶ Argumenti, da bi predstavljal bodisi Merkurja bodisi Marsa Latobija, niso ne odločilni ne prepričljivi, še mnogo manj pa dokazno gradivo, s katerim je P. Gleirscher skušal nedavno dokazati, da je treba kip mladeniča razložiti kot sestavni del skupinske upodobitve z boginjo Norejo, v smislu upodobitve na kulturnem vozičku iz Strettwega.²⁷ Kot dodatni argument v prid Scherrerjevi hipotezi pa lahko navedem v Konkordiji najden bronast kipec boga Belena, zdaj žal izgubljen, ki ima, podobno kot »Mladenič«, posvetilo vrezano na stegnu (*CIL* V 1866).

Juppiter Depulsor

Jupiter Depulsor je bil eno najbolj čaščenih božanstev v jugovzhodnem alpskem prostoru. Njegov kult je bil razprostranjen predvsem v Noriku in jugozahodni Panoniji, zlasti v Petovioni, ki je bila nekoč del Noriške-

²⁵ C. B. Pascal, *The Cults of Cisalpine Gaul* (Coll. Latomus 75), Bruxelles 1964, 125.

²⁶ Cit. v op. 23.

²⁷ P. Gleirscher, Der Jüngling vom Magdalensberg. Teil einer »Noreia«-Gruppe?, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 58, 1993, 79–98.

ga kraljestva. Čeprav so boga častili pod latinskim imenom, glede na lokalno pomembnost njegovega kulta skoraj ni dvoma, da je bil noriško-tavriški bog, katerega ime so prevedli v latinščino podobno kot ime petovionskih Nutric. Njegova podoba je ohranjena na votivni marmorni plošči iz noriške Kolacione (*Colatio*, zdaj Stari trg pri Slovenj Gradcu), ki jo hranijo v Deželnem muzeju Joanneum v Gradcu.

Njegov kult sta analizirala H.-G. Pflaum in I. Kolendo; zlasti slednji je njegov kult povezal s tragičnimi barbarskimi vdori v obmejni provinci predvsem med markomanskimi vojnami in po njih.²⁸ Vendar je verjetneje, da gre za božanstvo, ki naj bi vernike varovalo pred različnimi oblikami zla, saj mu je bila vrsta oltarjev postavljena za zdravje (*pro salute*). Značilno je tudi, da so bila posvetila najdena v notranjosti obeh provinc, ne pa v sovražniku izpostavljenih obmejnih krajih. Njegov kult se je razmahnil predvsem v drugi polovici 2. stol. in v 3. stol. po Kr., kar ustreza na eni strani ponovnemu razcvetu domačih kultov, na drugi pa začetnim pojavom prve večje ekonomske krize.²⁹

Epilog

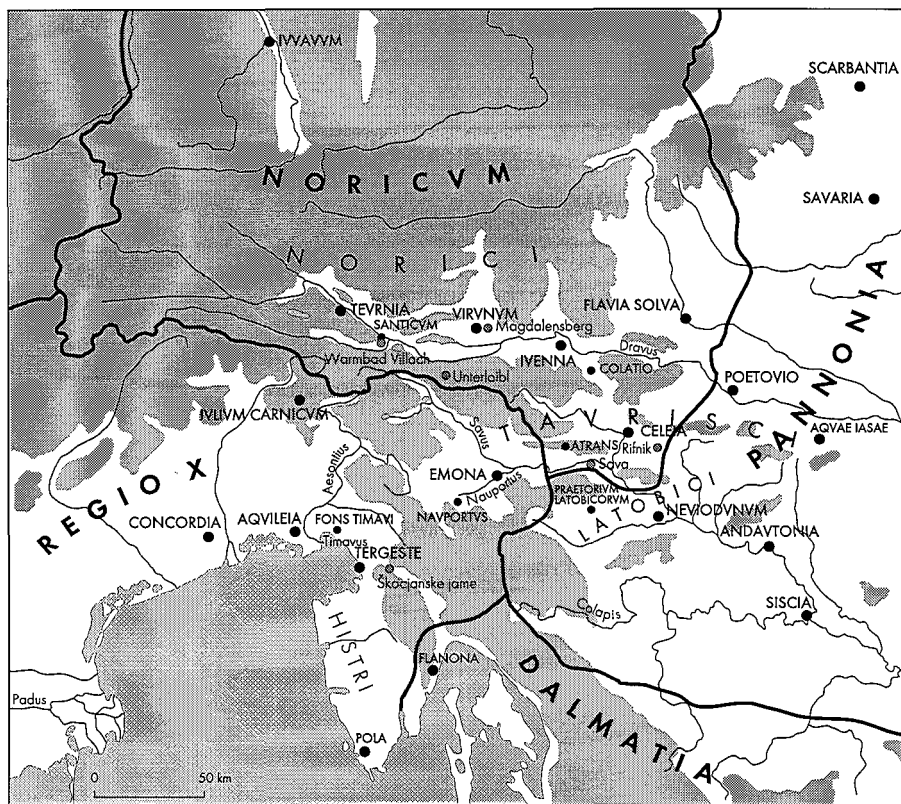
Ko se je na (jugo)vzhodnem alpskem prostoru in severnem Jadranu uveljavila zgodnjekrščanska cerkev, je bila kontinuiteta v večini svetih krajev ogrožena, pretrgana ali končana. Zgodnjekrščanske cerkve so dokumentirane v bližini mnogih svetih krajev, toda pri večini ni mogoče dokazati, da so bile postavljene zato, da bi neposredno prevzele vlogo nekdanjega poganskega kulta. Predvsem so bile zgrajene v vseh urbanih središčih, v teh so večinoma tudi arheološko dokumentirane.³⁰ Bile pa so zgrajene tudi v nekaterih svetih krajih, npr. pri izviru Timava, ter v mnogih poznoantičnih višinskih naselbinah, kjer so domnevno obstajala poganska svetišča. Poganski kult pa je redko nesporno dokazan, tako npr. na Šenturski gori na Koroškem (območje Viruna), kjer naj bi bila čaščena Izis Noreja in Casuontanus, vendar arheološka evidenca ne dopušča dokončnih sklepov.³¹ Morda ni bilo mnogo drugače na Vranju (območje Celeje), kjer so bili najdeni oltarji posvečeni Vibes, Heraklu in Jupitru, vendar je verjetneje,

²⁸ H. G. Pflaum, Jupiter Depulsor, v: *Mélanges Isidore Lévy* (Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 13, 1953), Bruxelles 1955, 445–460; J. Kolendo, Le culte de Jupiter Depulsor et les incursions des Barbares, in: *ANRW II* 18,2 (1989), 1062–1076.

²⁹ M. Šašel Kos, Iuppiter Depulsor – a Norican Deity?, *Živa antika* (*Sertum Gantarianum*) 45, 1995, 371–382.

³⁰ R. Bratož, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode* (Acta ecclesiastica Sloveniae 8), Ljubljana 1986.

³¹ Scherrer (cit. v op. 24), 238–246.

da so jih tja prinesli skupaj z nagrobniki iz rimske naselbine v dolini, kot gradbeni material za poznoantično naselbino.³²

Domače božanstvo so častili na Sv. Hemi pri Globasnici (območje Viruna), namreč eponimno božanstvo *Iouvenas*, ki je dalo ime naselbini pod goro, Jueni (*Iuenna*),³³ katere ime je do danes ohranjeno v imenu doline, Jauntal, slov. Podjuna. Avtohtoni kult na vzpetinah, kjer so pozneje zgradili zgodnjekrščanske cerkve, je dokazan na Rifniku (celejski ager); tu je nekoč stalo svetišče Akvona.³⁴ Morda je obstajal tudi na Kučarju pri Metliki, kjer sta bila poprej čaščena Silvan in Jupiter. Na Kučarju je utegnilo biti neke vrste romarsko središče, ker okolišne naselbine ni.³⁵ Načeloma pa so

³² P. Petru, T. Ulbert (izd.), *Vranje pri Sevnici. Vranje bei Sevnica* (Katalogi in Monografije 12), Ljubljana 1975; M. Šašel Kos, *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia / Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije* (Situla 35), Ljubljana, 1997, 337 ss.

³³ F. Glaser, *Die römische Siedlung Iuenna und die frühchristlichen Kirchen am Hemmaberg*, Klagenfurt 1982.

³⁴ J. Šašel, *Aquo, Aquonis, m., personifikacija in imensko izhodišče za potok Voglajna (Aquo, Aquonis, m., Personifizierung und Namensursprung für den Voglajna-Bach)*, *Linguistica* 20 (In memoriam Milan Grošelj oblata) II, 1980, 61–66.

³⁵ J. Dular, S. Ciglenečki, A. Dular, *Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekrščanski stavbni*

bile cerkve na teh krajih postavljene zaradi naselbin, ki so nastale na višinah v času, ko je življenje v nižinskih mestih postalo prenevarno. Le redko je mogoče dokazati, da je ljudstvo izkazovalo kult domačemu poganskemu božanstvu, vse dokler niso člani zgodnjekrščanske skupnosti kulturni kraj uničili in namenoma zgradili cerkev na istem kraju, da bi poganski kult za vedno izkoreninili.

Naslov:

dr. Marjeta Šašel Kos

Inštitut za arheologijo, ZRC SAZU

Gosposka ulica 13

SI-1000 Ljubljana

e-mail: mkos@zrc-sazu.si